

The Approach of Transformative Spatial Planning for Iran's Sustainability

Mozaffar Sarrafi¹- Shahid Beheshti University, Tehran, Iran.

Received: 04 May 2025

Accepted: 24 July 2025

Highlights

- Iran is experiencing a multidimensional crisis of unsustainability across environmental, social, economic, physical, and institutional spatial domains.
- Spatial underdevelopment is not merely technical or sectoral but a paradigmatic outcome of a dominant development discourse.
- Conventional spatial planning in Iran has focused on managing existing conditions rather than enabling normative, future-oriented change.
- This study employs a problematization-based approach to interrogate the foundations of unsustainable spatial production.
- A transformative spatial planning framework is proposed, grounded in an alternative development paradigm integrating Iranian civilizational wisdom with global sustainability knowledge.
- Local communities, spatial institutionalization, and the prioritization of socio-ecological rationality over economic-engineering logic are identified as key drivers of sustainable transformation.

Extended Abstract

Introduction

Over recent decades, Iran has experienced accelerating processes of unsustainability that have disrupted social and ecological equilibria. Declining water availability, environmental degradation, unemployment, spatial inequality, poverty, marginalization, and socio-cultural fragmentation have become persistent features of national development trajectories. Many of these challenges are inherently spatial, materializing most visibly in urban regions through polarized development patterns, informal settlements, environmental risks, and declining quality of life.

Although the roots of these crises cannot be reduced solely to spatial factors, spatial planning offers a critical and integrative lens for addressing them. Space constitutes the arena where social, economic, ecological, and institutional processes intersect. Unlike sectoral approaches, spatial planning can integrate these dimensions and contribute to more inclusive and sustainable outcomes.

Nevertheless, prevailing spatial planning practices in Iran have largely been reactive, focusing on regulation within an already problematic development paradigm. Rarely have these practices questioned the assumptions shaping development itself. This paper argues that Iran's pervasive unsustainability results from a dominant paradigm that must be critically challenged and replaced. As a public and normative practice, spatial planning has a central role in facilitating this shift. Accordingly, the study examines the problematics of spatial development in Iran and proposes a transformative spatial planning approach oriented toward sustainability.

¹Correspondence to: sarrafi53@yahoo.ca

Theoretical Framework

The study is grounded in critical spatial theory, particularly the understanding of space as a socially produced and productive phenomenon. Following Lefebvre, space is conceptualized not as a neutral container but as a dialectical construct shaped by social relations and shaping them in return. Socio-economic processes are inherently spatial, and spatial configurations actively condition social outcomes.

Within this framework, spatial development is interpreted as an expression of dominant development paradigms. Under global capitalism, space has increasingly become a medium for capital accumulation rather than a foundation for collective life. This transformation has produced commodification, socio-spatial polarization, social exclusion, and ecological degradation, particularly in the Global South. Iran's contemporary spatial development broadly follows this logic, shaped by oil-based revenues, centralized governance, weak civil society, and rent-seeking practices in urban land and housing markets. Sustainability, by contrast, is defined as living within ecological limits while ensuring equitable satisfaction of social needs. Achieving sustainability requires transforming prevailing development paradigms and their spatial manifestations. When grounded in a holistic understanding of space, spatial planning can mediate between socio-ecological values and spatial organization.

Methodology

This research adopts a qualitative and conceptual methodology based on the approach of problematization. Rather than treating unsustainable spatial outcomes as isolated technical deficiencies, problematization interrogates the assumptions, discourses, and knowledge systems through which such outcomes have been normalized and reproduced.

Drawing on the works of Foucault, Freire, and contemporary critical scholars, this approach challenges dominant ontological and epistemological foundations of spatial development. The analysis seeks to reveal how specific development logics have continuously generated unsustainable spatial patterns in Iran. It operates at two analytical levels: a general level situating Iran within global development dynamics, and a contextual level examining historically and institutionally embedded spatial practices. This dual perspective provides the basis for articulating an alternative, transformative spatial planning approach.

Results and Discussion

The findings indicate that unsustainable spatial development in Iran emerges from the convergence of global capitalist spatial logics and country-specific institutional conditions. At the general level, alignment with a globalized, capital-driven development paradigm has led to the commodification of urban space, the prioritization of exchange value over use value, and increasing socio-spatial polarization.

At the contextual level, oil-based revenues, centralized governance, weak participatory mechanisms, and limited institutional accountability have intensified rent-seeking behaviors in spatial development. These dynamics have produced rapid urban growth disconnected from ecological capacity, cultural continuity, and social equity. Traditional Iranian spatial practices, historically adapted to ecological constraints such as water scarcity, have largely been abandoned, resulting in a rupture between space, culture, and environment.

Conventional spatial planning has been unable to counteract these trends due to its technocratic orientation and subordination to dominant power structures. The analysis suggests that sustainability cannot be achieved through incremental reforms within the existing paradigm. Instead, a transformative approach is required, one that redefines spatial planning from a tool for managing growth to a practice aimed at enabling socio-ecological resilience and collective well-being.

Conclusion

The paper proposes a transformative spatial planning approach for sustainability in Iran based on an alternative development paradigm. This approach emphasizes the integration of renewed Iranian civilizational wisdom with contemporary global sustainability knowledge. Central to this vision are inclusive participation, spatial institutionalization, and the empowerment of local communities as active agents of change.

Transformative spatial planning prioritizes socio-ecological rationality over economic-engineering logics, strengthens local governance structures, expands shared public spaces, and fosters social learning processes. Rather than responding reactively to existing problems, it seeks to proactively generate spaces aligned with long-term sustainability objectives.

Iran currently stands at a critical historical juncture. Without a fundamental reorientation of spatial development practices, existing crises are likely to deepen. Spatial planners, as agents of transformation, bear a significant responsibility in shaping alternative futures. By adopting critically informed, normative, and forward-looking planning practices, they can contribute to the production of sustainable spaces and to a more equitable and resilient society.

Keywords

Spatial Planning, Sustainability, Problematic, Production of Space, Another Development.

Citation: Sarrafi, M. (2025) The Approach of Transformative Spatial Planning for Iran's Sustainability, *Motaleate Shahri*, 14(56), 3–18. Doi: 10.22034/urbs.2025.143620.5160.

Copyrights:

Copyright for this article is retained by the author(s), with publication rights granted to Motaleate Shahri. This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0>), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited

رهیافت برنامه ریزی فضایی دگرگون ساز برای پایداری ایران

مظفر صرافی^۲ - استاد بازنشسته، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران.

تاریخ دریافت: ۱۴ اردیبهشت ۱۴۰۴ تاریخ پذیرش: ۰۲ مرداد ۱۴۰۴

چکیده

روندهای ناپایدارسازی در توسعه کشور فراگیر شده تا جایی که تعادل‌های اجتماعی و اکولوژیک را برهم زده است. بسیاری از این روندها (مانند کاهش سرائه آب، آلودگی محیطی، افزایش بیکاری، شکاف‌های قومیتی، فقرزایی و حاشیه‌نشینی) فضاها را تهدید کرده و سوءتوسعه فضایی را به‌ویژه در مناطق شهری موجب شده‌اند. اگرچه نمی‌توان عوامل سبب‌ساز این وضعیت را تنها در بعد فضایی بررسی نمود ولی در چارچوب برنامه‌ریزی فضایی می‌توان با تکیه بر فضا همچون بستر مشترک و برهمکنش پدیده‌ها، برای پایداری جامعه به‌سهم خود چاره‌جویی کرد. در این کدو کلو برای احتراز از افزونگی مشکلات، دست‌وپا زدن در محدودیت دانش کنونی و ناتوانی در پاسخ ریشه‌ای، روش پژوهش مسئله‌مندسازی به کار می‌آید. با این روش، امکان یافتن بنیادهای مسئله‌زایی موضوع پژوهش با اندیشه‌ای انتقادی نسبت به هستی‌شناسی و معرفت‌شناسی متداول فراهم می‌شود و در ادامه، بینش بدیلی به‌دست می‌آید که کنش متفاوتی برای برنامه‌ریزی فضایی از آن استنتاج می‌شود. در این راستا، نوشتار حاضر کوششی فرضیه‌ای در دوسطح عام و خاص برای درک مسئله‌مندی تولید فضای ناپایدار در ایران نموده است که مبنای پیشنهاد رهیافت برنامه‌ریزی فضایی دگرگون‌ساز برای پایداری بدین شرح شده است: زُدایش تولید و توسعه فضایی ناپایدار کنونی ایران در گرو تولید فضا بر بنیان انگاره توسعه‌ای به‌گونه دیگر است که آمیزه‌ای از سنت‌های روزآمد شده ایران‌شهری (حکمت و تجربه زیسته ماندگاری تمدن ایران) با علم و تجارب پایداری جهانی بوده و بر مبنای مشارکت دربرگیرنده همگان در واحدهای اجتماعات محلی است. در این فرآیند، بنا بر ارزش‌های پایداری اجتماعی و اکولوژیک در شرایط بحران و کاهش منابع زیستی، نهادسازی فضایی می‌شود تا برای پذیرش و استمرار دگرگونی‌ها، اجتماعات محلی همراهی و عاملیت داشته باشند. مهم اینست که برنامه‌ریزان فضایی همچون کارگزاران دگرگونی بزرگ، فضای همگانی برانگیزاننده همکنش اجتماعی و همبستگی جمعی را مکان‌سازی نمایند و در سازماندهی‌های سطوح مختلف فضایی، منطق اجتماعی-اکولوژیک را بر منطق اقتصادی-مهندسی اولویت دهند.

واژگان کلیدی: برنامه‌ریزی فضایی، پایداری، مسئله‌مندی، تولید فضا، توسعه‌ای به‌گونه دیگر.

نکات برجسته

- ایران با بحرانی چندبعدی از ناپایداری در حوزه‌های محیط‌زیستی، اجتماعی، اقتصادی، کالبدی و نهادی فضایی مواجه است.
- توسعه‌نیافتگی فضایی صرفاً مسئله‌ای فنی یا بخشی نیست، بلکه پیامدی پارادایمی از گفتمان مسلط توسعه به شمار می‌آید.
- برنامه‌ریزی فضایی متعارف در ایران بیش از آنکه معطوف به ایجاد تغییرات هنجاری و آینده‌نگرانه باشد، بر مدیریت وضعیت موجود متمرکز بوده است.
- این پژوهش با بهره‌گیری از رویکرد مسئله‌مندسازی، بنیان‌های تولید ناپایدار فضا را مورد واکاوی انتقادی قرار می‌دهد.
- در این مطالعه، چارچوبی تحول‌آفرین برای برنامه‌ریزی فضایی پیشنهاد می‌شود که بر پارادایم تبدیل توسعه و بر تلفیق خرد تمدنی ایرانی با دانش جهانی پایداری استوار است.
- جوامع محلی، نهادینه‌سازی فضایی، و اولویت‌بخشی به عقلانیت اجتماعی - بوم‌شناختی بر منطق صرفاً اقتصادی - مهندسی، به‌عنوان پیشران‌های کلیدی تحول پایدار شناسایی شده‌اند.

۱. مقدمه^۱سوءتوسعه فضایی^۲ در ایران

توسعه به معنای فرآیندی سبب ساز افزایش ظرفیت جمعی برای پاسخگویی به نیازهای اجتماع (شامل نیازهای مادی و معنوی) به منظور ارزش‌ها (شامل پایداری) است (Sarrafī & Roshani, 2020). دورنمای وضعیت کنونی ایران، بیانگر ناپایداری نگران‌کننده‌ایست که با تعریف گفته شده از توسعه نمی‌خواند. نرخ رشد پایین اقتصادی، نرخ بیکاری و تورم بالا، به‌ویژه در هم‌سنجی (قیاس) با کشورهای منطقه، گویای فاصله‌گیری نیازهای مادی جمعیت کشور با تأمین آنهاست. دوگانگی‌های فرهنگی، تمایل به مهاجرت نخبگان و جوانان نیز نمونه‌ای از عدم پاسخگویی به نیازهای معنوی است (Pouyesh Fekri- e Tose'eh, 2023). این وضعیت همراه با کاهش سرمایه‌های طبیعی و تخریب محیط‌زیست، برآمده از انگاره توسعه‌ایست که سرنوشت آن جز ناپایداری نخواهد بود.

تجلی فضایی انگاره توسعه همانا توسعه فضایی است که باید انضمامی و بنا بر بافتار (زمینه) سرزمینی مشخص تحقق یابد و لازم است در آن رابطه ظرف و مظروف برقرار باشد تا تعادلی در جمیع ابعاد با نخستینگی (اولویت) تعادل اکولوژیک به دست آید. توسعه فضایی کنونی ایران به‌ویژه در شهرهای کشور، روندهایی ناپایدار ساز است؛ در ساحت اجتماعی قطبی‌سازی رو به فزونی در فضای شهری (با ماندگویی/ استعاره شمال و جنوب شهر) و شکاف برخورداری از کمیت و کیفیت زندگی ناشی از آن برای باشندگان مشاهده می‌شود. آشکارترین نمود آن در افزایش شتابان فضاهای فرودست و حاشیه‌ای شهرها (اسکان غیررسمی و بافت فرسوده) برای اسکان اقشار کم‌درآمد و مهاجران روستایی است (Ganji, 2022). این‌گونه فضاها، فرصت برابر برای برون‌رفت از فقر، جابه‌جایی اجتماعی و

ارتقای زندگی به باشندگان خود نمی‌دهند و تجلی بی-عدالتی اجتماعی-فضایی^۳ و منتهی به تنش‌های ناپایدار ساز هستند.

هرچند توسعه ناپایدار کنونی ایران را نمی‌توان پیش از دیگر عوامل و تنها در بعد فضایی بررسی نمود اما در چارچوب پرسمان این نوشتار، باوجود دیگر ابعادی که می‌توانند تعیین‌کنندگی و سبب‌سازی برتری داشته باشند (مانند اقتصاد سیاسی)، تأکید بر عواملی است که بعد فضایی مستقیم دارند و در نتیجه برنامه‌ریزی فضایی^۴ می‌تواند و می‌بایست به آنها بپردازد. توضیح آن‌که جستار فضا در برنامه‌ریزی فضایی به‌عنوان بستر مشترک و برهمکنش پدیده‌ها مورد اتکاست و در نتیجه این قابلیت برای این‌گونه برنامه‌ریزی وجود دارد که چاره‌جویی بهینه و دربرگیرنده‌ای برای بحران‌های فضا مندرج در تفاوت با برنامه‌ریزی‌های بخشی^۵ انجام شود (Danielzyk & Munter, 2018).

در این ارتباط باید دید دانش و حرفه برنامه‌ریزی فضایی چگونه می‌تواند در دگرگونی فرآیندهای ناشی از سوءتوسعه، مشارکت و راهگشایی نماید. اما آنچه به‌طور گسترده در کارکرد هم‌روزگار (معاصر) برنامه‌ریزی فضایی در مقیاس-های محلی (روستایی و شهری) و منطقه‌ای مشاهده شده، تنظیم و ساماندهی «آنچه هست» و در موارد کمتری، فرافکنی و هدایت آنچه در انگاره کنونی بوده، در حال رخ دادن است. به‌ندرت مشاهده شده که در عادت واره^۶ برنامه-ریزان فضایی، جسارت برون‌رفت از انگاره مسلط و بنیان-گذاری توسعه فضایی «آنچه باید باشد» وجود داشته باشد.

در این نوشتار این باور در میان گذاشته می‌شود که ناپایداری دربرگیرنده ایران، برآمده از بن‌نگره‌ای (پارادایمی) است که برای دستیابی به پایداری باید کنار گذاشته شود (رهیافتی سلبی) و در این راه، برنامه‌ریزی فضایی رسالت زمینه‌سازی و تسهیلگری تحقق این دگرگونی بزرگ^۷ را با تولید فضایی به‌گونه دیگر (رهیافتی ایجابی) دارد. از این‌رو،

^۱ این نوشتار پیشکشی ناچیز به یاد روانشاد استاد محسن حبیبی است.

^۲ Spatial Maldevelopment

^۳ Socio-spatial injustice

^۴ Spatial planning

^۵ Sectoral planning

^۶ Habitus

^۷ Great transformation

هدف این نوشتار بازکاوی انتقادی توسعه فضایی کنونی ایران در پرتو بینشی ریشه‌نگرانه^۸ با محوریت مسئله-مندسازی^۹ است که پس از بیان ناپایداری توسعه فضایی در ایران، جستارهای برنامه ریزی فضایی و پایداری شرح داده شده و در ادامه، کمینه‌ای از قابلیت‌ها و تنگناهای عوامل توسعه‌آفرین و/یا تباهی‌ساز طبیعی در سرزمین ایران طرح می‌شود. سپس مسئله‌مندی^{۱۰} هم‌روزگار توسعه فضایی کشور بیان شده و سرانجام در راستای برنامه‌ریزی فضایی دگرگون‌ساز، رهیافت هستی‌پذیری پایداری تبیین می‌شود.

۲. ناپایداری توسعه فضایی در ایران

در دهه‌های اخیر، مشکلات تهدید کننده و تشدید شونده‌ای در زیستگاه‌ها و مناطق کشور آشکار شده که به نظر، تمدن هزاران ساله ایران را در واپسین بزنگاه ماندگاری قرار داده است (Fazeli, 2021). مهمترین بحران‌هایی که آشکارا در ساحت‌های پنج گانه مشاهده می‌شود، چنین است:

۱- ساحت محیط‌زیست: کاهش سرانه آب در حد تنش آبی و ستیزهای بین‌استانی، فرونشست چند برابر حد بیشینه بیشتر دشت‌ها، بیابان‌زایی در سطح گسترده، جنگل‌زدایی باز دست‌رفتن ۴۳ درصدی در یکصد سال گذشته، افزایش آلودگی هوای مراکز شهری تا چند برابر حد مجاز و مرگ خاموش هزاران نفر و تشدید مخاطرات بلایای طبیعی در پنجاه سال اخیر با سهم بیشتر ناشی از دخالت انسانی و از دست رفتن سالیانه سه درصد تولید ناخالص داخلی، ردپای اکولوژیک^{۱۱} فزاینده نسبت به ظرفیت سرزمین (Nouri Esfandiari, 2024; Deputy for Infrastructure Research & Production Affairs, 2017; Center for Social Affairs of Water and Energy Resources, 2020; Shahid Beheshti University, 2015; Office of Infrastructure Studies, 2022; Research Institute of Natural Disasters, 2024; Saemian et al., 2022; Mesgaran et al., 2018; Keshavarz et al., 2025).

۲- ساحت اقتصادی: درآمد سرانه پایین و روند کاهشی آن، رشد کاهنده اقتصادی در دهه گذشته، کمبود انواع سرمایه-گذاری‌های مورد نیاز به‌ویژه در بخش‌های تولیدی، تداوم نرخ بالای تورم در سالیان اخیر، مشکل بهره‌وری اقتصادی پایین، نرخ بالای بیکاری و سهم زیاد زنان در آن، ناترازی انرژی و کمبود سرمایه و فناوری برای جبران آن و کوچکی تولید ناخالص داخلی به‌ویژه در هم‌سنجی با کشورهای منطقه (Al-e-Yasin, 2016; Pouyesh Fekri-e Tose'eh, 2023; National Productivity Organization of Iran, 2023; Central Bank of the Islamic Republic of Iran, 2022; World Bank, 2024).

۳- ساحت اجتماعی: فقرزایی و افزایش جمعیت زیرخط فقر به یک‌سوم جامعه، قطبی شدن اجتماعی و گسترش حاشیه‌نشینی به بیش از یک‌سوم جمعیت شهری، بحران مسکن و افزایش زمان انتظار صاحب خانه شدن بیش از میانگین عمر افراد، امنیت غذایی شکننده، شکاف‌های فزاینده قومیتی-فرهنگی و پیدا شدن برخی گرایش‌های ضد وحدت ملی، نگاه خودباخته به فراسوی کشور در بین اقشار گوناگون، کاهش سرمایه اجتماعی به‌ویژه برای دولت، مهاجرت برون مرزی نخبگان و گرایش به آن بین جوانان و نگرانی اجتماعات از بی‌آیندگی و ناامیدی از سخت‌کوشی (Kavyani, 2023; Strategic Vice-Presidential Office, 2024; Office of Social Studies, 2022; Office of National Planning Projects, Ministry of Culture and Islamic Guidance, 2015; Jamaran News, 2024; Azadi et al., 2020; EcoIran 2024; EcoIran, 2025).

۴- ساحت کالبدی: پیشی گرفتن رشد زیستگاه‌ها بر توسعه ظرفیت‌های مدیریتی و در نتیجه کاهش کیفیت زندگی شهری، عدم تعادل‌های درون و بین منطقه‌ای در کشور و مهاجرت‌های مرتبط، اشباع زیرساخت‌های کلانشهرها و فرسودگی آنها در کمبود سرمایه‌گذاری و فناوری‌های نوین،

¹⁰ Problematic

¹¹ Ecological footprint

⁸ Radical

⁹ Problematization

۳. روش پژوهش مسئله‌مندسازی

رویاری با پدیده پیچیده و چندین ساحتی توسعه فضایی می‌تواند پژوهشگر را در برابر مجموعه بزرگی از مشکلات قرار دهد که پرداختن نظام یافته و همساز را اگر نه غیرممکن، اما جسته و گریخته و آشفته نماید. بدین‌سان، یافتن روش پژوهشی که بدون ساده‌گرایی و تقلیل‌گرایی بتواند به‌ریشه‌یابی کل نگرانه مسائل و یافتن عوامل مسئله-ساز دست یابد، بایسته است. روش مسئله‌مندسازی که به-ویژه از سوی پائولو فریری^{۱۴} و میشل فوکو^{۱۵} مورد تأکید قرار گرفت، دارای چنین قابلیت است.

مسئله‌مندسازی روشی برای پژوهش فراتر از براساخت‌های اجتماعی^{۱۶} غالب و در جهت آزادسازی تفکر و تحلیل انتقادی است (Kelly, 2018). به ویژه چنانچه با مشکلاتی روبه‌رو باشیم که بیش‌بعدی، متعدد و تداوم یافته است، پژوهشگر می‌بایست تنها به پرسش و پاسخ برای مشکل‌گشایی اکتفا نکرده و با شک نسبت به هستی‌شناسی و معرفت‌شناسی متداول، از پیلۀ تنیده شده به‌دور دانش خود برون آید (Chatterjee & Davison, 2021). باید توجه داشت که دانش فقط بازتابی از واقعیت نیست و حقیقت نیز یک برساخت گفتمانی است که در گفتمانی بدیل می‌تواند معنای دیگری داشته باشد. بدین‌سان، مسئله‌مندسازی، با دیده انتقادی امکان ترسیم رهیافت‌های دگرگونی بن‌نگره مسلط را می‌دهد (Koopman, 2016). با توجه به پافشاری در چاره‌جویی‌ها با بن‌نگره کنونی در درازنای چند دهه اخیر و وخیم‌تر شدن ناپایداری-ها، این روش پژوهش همان نیازی است که برای پایداری توسعه فضایی ایران بایسته است.

مسئله‌مندسازی عبارت از برخورد به یک ایده یا پدیده و پیش‌فرض‌های مرتبط همچون مسئله‌ایست که نیازمند بررسی و تحلیلی از نو، ژرف و متفاوت از باورهای رایج برای دستیابی به بینش و کنش نوینی است (Alvesson & Sandberg, 2013). در اینجا دانش و در واقع گفتمانی

روند زیست‌ناپذیری نواحی گسترده‌ای به‌ویژه در نیمه جنوبی کشور با تغییرات آب‌وهوایی و کاهش سرانه آب و غریب‌وارگی محیطی و هویت‌زدایی در توسعه‌های کالبدی جدید (Center for Research on Development and Futures, 2019; Welfare Deputy, 2021; IQAir, 2024; Legatum, 2023; Mercer, 2023; Nambeo, 2023; University of Oxford, 2020).

۵- ساحت نهادی: ساختار دولت رانتیر^{۱۲} نفتی و نوسانات درآمدهای نفتی موجب عدم قطعیت‌های تعیین‌کننده در کشور، نظام مدیریت بخشی و نبود مدیریت یکپارچه فضایی و در نتیجه تداخل‌های کاهنده منابع، ناکارآمدی دولت و مدیریت شهری در مشارکت‌جویی و بسیج منابع مردمی برای هم‌افزایی تمامی سرمایه‌های انسانی و اجتماعی و فرهنگی، ضعف جامعه مدنی برای اصلاح امور همگانی و تمرکزگرایی دولتی و کاستی در برقراری حکمروایی شایسته^{۱۳} (Office of National Planning Projects, Ministry of Culture and Islamic Guidance, 2015; Sarrafi, 2018; Observatory of Development, 2023; Center for Research on Development and Futures, 2019; CEIC, 2017).

البته به تمامی این بحران‌های ناپایدارساز در شرایط کنونی ایران باید ستیزه‌جویی و بازدارندگی‌های ناشی از قدرت‌های خارجی را نیز افزود. همچنین تأکید می‌شود این فهرست، خوانش گزینشی از مهمترین‌ها و نه تمامی خطرات جدی سرزمین است که حکایت از ناپایداری توسعه فضایی ایران دارند. آشکار است برنامه‌ریزی فضایی نمی‌تواند ادعای گره-گشایی از تمامی موانع توسعه پایدار (مانند فقر، فساد و تبعیض گسترده در کشور) را داشته باشد اما همان‌گونه که اشاره شد و بیشتر نیز تشریح خواهد شد، توانایی اثربخشی مهمی با فضا سازی کالبدی-اجتماعی در کمک به چاره-جویی اغلب موانع را دارد.

¹⁵ Michel Foucault

¹⁶ Social construction

¹² Rentier state

¹³ Good governance

¹⁴ Paulo Freire

ذهنیت، معنویت و پویایی نیز می‌شود و در واقع، بیش‌بعدی است (Alden, 2020).

در اینجا لازم است فشرده‌ای از خوانش جامع فضا و ارتباطش با روابط اجتماعی آورده شود تا قابلیت برنامه‌ریزی فضایی برای دستیابی به پایداری نشان داده شود. به بیان هانری لوفور (مهمترین نظریه‌پرداز فضا در سده بیستم میلادی) فضا، عینیتی (ابژه‌ای) علمی و خنثی نیست و همیشه ذهنیتی (سوژه‌ای) اجتماعی است که نباید مانند ظرفی خالی و بدون معنا تصور شود. فضا، ظرف و مظهر باهم است (Lefebvre, 2018; Torkmeh, 2017). به سخنی دیگر فضا، زمان در مکان (تاریخ در جغرافیا) را متبلور ساخته و "انتزاعی در مکان انضمامی"²² است (Lefebvre, 2020; Committee on Spatial Development, 1999).

فضا، تولیدی اجتماعی است که در برابر (رابطه دیالکتیکی)، خود نیز تولید روابط اجتماعی می‌کند (Soja, 1980). توجه داشته باشیم تمامی جریان‌های اجتماعی-اقتصادی فضامند هستند (Fairbanks, 2003) و ساختاری فضایی به بار می‌آورند که مشروط کننده و سبب‌ساز جریان‌های اجتماعی-اقتصادی می‌شوند (Zieleniec, 2017). بدین‌سان، فضا تنها منفعل و کنش‌پذیر نبوده و عاملیت و کنشگری دارد.

همچنین باید توجه داشت، فضای توسعه در همه جا آن‌هم در یک زمان ایجاد نمی‌شود؛ باید مانند منبعی کمیاب در سپهر همگانی مورد نظر قرار گیرد و برای تخصیص آن نیاز به منطقی منصفانه است تا به عدالت اجتماعی-فضایی ختم شود (Tonkiss, 2015). فضای توسعه برای ایجاد فرصت‌های برابر و برخورداری از کیفیت زندگی تعیین‌کننده است (Smith, 2021).

با چنین خوانشی از فضا، برنامه‌ریزی فضایی عبارت از تولید اجتماعی فضا در قلمروی همگانی است (Yiftachel, 2004).

که مسئله را چارچوب‌بندی و طرح می‌کند، مورد انتقاد قرار گرفته و با تبارشناسی مباحثات، چگونگی مسئله‌زایی درک می‌شود. با مسئله‌مندسازی، افزون بر درک ریشه و روند تولید همیشگی مجموعه مشکلات، خوانشی برای یافتن مهمترین عوامل و سازوکارهای تولید مسئله به دست می‌آید (Bachi, 2015; Bishop, 2013)؛ اگر با قدری ساده-اندیشی آن را یافتن مسئله پایه در خلق مسائل دیگر بدانیم. اما باید توجه داشت که مشابه یافتن روابط علت و معلول خطی با دانش متداول نیست و به رازگشایی¹⁷ از این روابط با دانش متفاوتی برآمده از تبارشناسی در بافتاری که راه-حل‌های مختلف مطرح شده می‌پردازد.

در این نوشتار کوششی فرضیه‌ای¹⁸ برای درک مسئله‌مندی تولید فضای ناپایدار در ایران شده که در دو سطح عام/انتزاعی¹⁹ و سطح خاص/ انضمامی²⁰ تشریح می‌شود و مبنای پیشنهاد رهیافت برنامه‌ریزی فضایی دگرگون‌ساز برای پایداری قرار می‌گیرد.

۴. برنامه‌ریزی فضایی و پایداری

در چشم‌انداز توسعه فضایی اتحادیه اروپا²¹ که بسیار مورد استناد قرار گرفته، برنامه‌ریزی فضایی چنین تعریف شده که عبارتست از روش‌هایی به وسیله بخش عمومی برای اثربخشی در پخشایش فعالیت‌ها در فضا در راستای تضمین سازمان منطقی کاربری زمین، تعادل بین تقاضاهای توسعه و محیط‌زیست و برآوردن اهداف اجتماعی-اقتصادی (Committee on Spatial Development, 1999). این تعریف می‌تواند برنامه‌ریزی فضایی را به برنامه‌ریزی کالبدی (با کارکرد مکانیابی و ارزیابی استقرار فعالیت‌ها) فروکاهد و فضای مورد اتکایش در حد فضای اقلیدسی (با سه بعد کالبدی) باشد (Massey, 2025). هرچند فضا مجموعه مؤلفه‌های مکان‌مند و کالبدی را در برمی‌گیرد اما فراتر از عینیت، مادیت و ایستایی، شامل

²¹ European Spatial Development Perspective (ESDP 1999)

²² Abstraction in concrete place

¹⁷ Demystification

¹⁸ Hypothetical

¹⁹ Abstract

²⁰ Concrete

فضایی برای زندگی خوب اجتماع و شادزیستی و نه فقط برای کارکرد خوب اقتصاد و زیست گذران (Friedmann, 2002). فشرده سخن، برنامه‌ریزی فضایی دگرگون‌ساز^{۲۳}، رسالت دستیابی به پایداری جوامع و تولید فضایی برای زندگی خوب همگان را برعهده دارد و این چنین باید به کار گرفته شود.

۵. قابلیت‌ها و تنگناهای عوامل توسعه‌آفرین و/یا تباهی‌ساز طبیعی در سرزمین ایران

تولید و توسعه فضایی ایران در ابتدای نورستگی، برآمده از قابلیت‌ها و تنگناهایی برآمده از محیط جغرافیایی برای چگونگی استقرار و استمرار بوده که در درازنای تاریخ با مداخله عوامل درونی اجتماعات باشنده و عوامل برونی ناشی از دیگر اجتماعات مرتبط و مجاور، شکل و محتوا گرفته است. از آنجا که درک مسئله‌مندی (پروپلماتیک) مورد نظر این نوشتار برای عواملی است که برنامه‌ریزی فضایی امکان مداخله و تغییر دارد؛ در این قسمت تنها به بررسی عوامل محیطی (همچون پارامتر غیرقابل تغییر) پرداخته می‌شود و دیگر عوامل (همچون متغیر) در قسمت‌های بعدی مورد بررسی قرار می‌گیرد.

مهمترین پدیده‌های طبیعی که بنیان نخستین تولید فضای باشندگان فلات ایران هستند به شرح زیر است:

رشته کوه‌های البرز (شرقی-غربی در نیمه شمالی) و رشته کوه‌های زاگرس (شمال غربی-جنوب شرقی به شکل قطری) که از سویی بارندگی‌ها در دامنه‌ها و دشت‌های مجاور آنها، خاک‌های حاصلخیزی انباشت نموده و از سوی دیگر، هدایت و نفوذ آب به آبخوان‌ها را سبب شده‌اند. در فاصله گسترده مابین این دو رشته کوه، کویرهای بزرگ مرکزی و لوت واقع شده‌اند که زیست‌پذیر نیستند. همچنین این کوه‌ها، تنگناهای مهمی در ارتباطات سرزمینی ایجاد کرده‌اند.

2001) که باید منفعت عمومی را با اهداف عدالت اجتماعی، تعادل اکولوژیک و زیست‌مندی اقتصادی به‌بار نشاند. ناگفته پیداست که بین این اهداف عالی، تضادهایی وجود دارد که همسازی و مصالحه بین آنها بهتر از دیگر گونه‌های برنامه‌ریزی، بر بستر فضا (فصل مشترک تمامی پدیده‌ها و رخدادها) قابل درک و راه‌گشایی است. این به-معنای بی‌نیازی برنامه‌ریزی فضایی از دیگر علوم نیست؛ بلکه بحث بر سر توانایی دانشی است که به دلیل میان‌رشته‌ای بودن و کل‌گرایی می‌تواند مجموعه‌ای از علوم را بر پهنه فضایی به یکدیگر ببافد و یکپارچه در خدمت هدایت و کنترل توسعه فضایی درآورد (Dalton, 2002).

از سوی دیگر، ناپایداری کنونی جهان، اساسی‌ترین بحران محیط‌زیستی بشر برشمرده می‌شود و نیازمند اقدامات شالوده‌شکنی است که روند رو به ناپایداری هولناک را متوقف و حتی واژگون نماید. شمار روزافزونی از دانشمندان، مدت‌هاست برای بایستگی این دگرگونی انگاره مسلط توسعه در جهان هشدار می‌دهند و سخن از واپسین فرصت برای این تغییر به‌سوی پایداری می‌کنند (Ripple et al., 2017). مراد اساسی از پایداری، زیستن در محدوده ظرفیت اکولوژیک زمین همراه با برآورده شدن منصفانه نیازهای جوامع در همزیستی صلح‌آمیز با یکدیگر است (Wackernagel et al., 1996). این دگرگونی بزرگ در تمامی ساحت‌های زندگی بشر، نمی‌تواند با همان بینش و کنشی که این بحران‌ها را باعث شده‌اند، چاره شود و به‌انگاره توسعه‌ای به‌گونه دیگر نیاز دارد.

برنامه‌ریزی فضایی همسو با دیگر تلاش‌ها، باید پایداری را همچون چتر دربرگیرنده تمام اهداف برای سازماندهی، هدایت و کنترل توسعه فضایی مد نظر قرار دهد و این قابلیت و توان را با تکیه بر درک جامع از فضا در مقیاس‌های مختلف از سطح محلی و منطقه‌ای تا ملی و بین‌المللی دارد. بیشتر فرآیندهای کنونی در تولید فضا با منطق اقتصادی، آن‌هم سرمایه‌داری است. در حالی که پیش از این منطق، منطق اجتماعی-اکولوژیک باید مبنای تولید فضا باشد؛

²³ Transformative spatial planning

داده خواهد شد که مانند آب، پارامتری طبیعی نبوده و متغیرهایی برآمده از مداخله انسانی در سده اخیر است.

در اینجا اشاره‌ای کوتاه به عامل تاریخی انسان‌ساختی در شکل‌گیری و توسعه مراکز زیست‌وفعالیت در ایران زمین باید کرد و آن گذر جاده ابریشم در چند مسیر (مهمترین آن، ورود از قزاقستان در شمال غربی ایران کنونی و امتداد به موازات کوه‌های البرز و خروج از شمال شرقی به آناتولی یا خروج از غرب به شامات) است که طی ۱۷ سده (از زمان اشکانیان تا ابتدای صفویه) پایه‌ای مهم برای اقتصاد تجاری و شکوفایی شهرهای مسیر تا حدود چهار سده پیش بوده است. البته این را نباید مسئله‌زا دانست و در واقع باید جزو قابلیت‌های توسعه‌آفرین پیشین به حساب آورد (National Geographic, 2024).

۶. مسئله‌مندی تولید فضا در ایران در سطوح عام و خاص

بررسی و تحلیل مسئله‌مندی در سطح عام تولید فضا در ایران هم‌روزگار با وجود ادعاهای متفاوت، باید مشابه (البته با پیروی ناهمساز) بن‌نگره جهانی توسعه در شمال جهانی^{۲۴} تبیین نمود.

نظام سرمایه‌داری مسلط در جهان، در پی کسب سود و انباشت سرمایه پس از محدودیت در تولید و کشش بازار مصرف، رو به سوی تولید فضا به‌ویژه در شهرها آورده است (Harvey, 2013). فرآیندی که با جهانی‌سازی (برآمده از فناوری‌های ارتباطی و اطلاعاتی^{۲۵} و اقتصادهای «بدون مرز و بدون وزن»^{۲۶}) موجب خلق فضاهای جریانی^{۲۷} (برای سرمایه، اطلاعات و خدمات پیشرفته) و شبکه‌های فراملی شده است (Castells, 1996). این مناسبات به تولید انحصاری فضاهایی برای ارزش مبادله‌ای^{۲۸} به وسیله سرمایه‌های فراملیتی^{۲۹} (و نه برای ارزش مصرفی^{۳۰} به وسیله سرمایه‌های ملی و محلی) می‌انجامد. در نتیجه،

سواحل خزر در شمال که باریکه‌ای بین دریا و رشته کوه‌های البرز است با آب‌وهوای معتدل، مطلوب‌ترین منطقه زیست‌پذیری کشور هستند که البته با محدودیت ظرفیت اکولوژیک برای استقرار جمعیت و فعالیت روبه رو است. کرانه‌های خلیج فارس و دریای عمان، به سبب بارندگی کم، آب‌های شور و آب‌وهوای گرم، فاقد مطلوبیت طبیعی زیست هستند.

در مجموع، محدودیت آب مهم‌ترین تعیین‌کننده شکل‌گیری انگاره سکونت و فعالیت در ایران است (کمتر از یک سوم میانگین جهان و تبخیر بیش از سه برابری نسبت به میانگین جهان) (Al-e-Yasin, 2020). این توجه جالبست سکونتگاه در ایران، «آبادی» (=آبادی) نامیده شده که در اروپا چنین نسبتی برای آب داده نشده است. برای پیروز شدن بر این محدودیت در گذر زمان، ایرانیان به فناوری‌های بوم‌آوردی در آبیاری، کشاورزی و معماری (مانند کاریز و آب انبار و بادگیر) به همراه نظام اجتماعی لازم (قدرت متمرکز برای کارکردهای جمعی مانند حفر کاریز و آبرسانی) روی آوردند که شوربختانه، با اتکا به درآمدهای نفتی در سده اخیر (برای برآوردن نیازها مستقل از ظرفیت محیطی) به فراموشی سپرده شده و سبب گسست دانش و کنش اجتماعی از پایه‌های اکولوژیک سرزمین شده است (Beheshti, et al., 2021). این به معنای گام نهادن در کژراهه ناپایداری ایران است که از جمله در رد پای اکولوژیک بیش از سه برابر ظرفیت کشور (به معنای شیوه زیستی سه برابر ظرفیت پایدار!) مشاهده می‌شود (York University Ecological Footprint Initiative, 2021).

اگرچه با خوانشی متفاوت می‌توان محدودیت آب را مسئله‌مندی تولید فضای دیرین ایران دانست، اما همانطور که گفته شد، این محدودیت در رهیافت تاریخی ایرانیان چاره شده و مسئله‌زا نبوده است. در مسئله‌مندی کنونی نشان

²⁷ Flow spaces

²⁸ Exchange value

²⁹ Transnational

³⁰ Use value

²⁴ مقصود کشورهای به اصطلاح توسعه یافته است Global North

²⁵ ICT

²⁶ Border-less & weight-less economy

(مانند رمه‌گردان) به فضای جدید کوچ کرده و تعهدی به اجتماع و محیط ترک شده نداشته و اجتماعات ناپایدار را بر جای می‌گذارد.

اما مسئله‌مندی در سطح خاص، پیامد آشکار و نهان تولید فضای نوواره شهری در ایران و همانا خلق فضاهایی است که سنت دیرآشنای فرهنگی، برآمده از تجربه زیسته در پایداری ایران را کنار گذاشته و جایگزینی نامأنوس، غیراندام وار^{۳۶} و ناپایدار شده است. جالب آنست که با تن در دادن به گفتمانی که وعده رقابت‌پذیری و دستیابی به منافع جهانی می‌دهد، تولید فضای نوین، گشایش بازار ملی و محلی به سرمایه‌های خارجی و کاهش پایه‌های تولید داخلی را تسهیل می‌بخشد و قطبی‌شدن فضایی شکل می‌گیرد (Harvey, 2020). ساحت‌های اجتماعی-فرهنگی کشوری که جزو ماندگارترین تمدن‌های روی کره زمین است (تنها تمدن‌های چین، هند، رم و یونان آن‌هم با پیشینه تاریخی کمتر قابل مقایسه هستند) و زیست‌مایه ماندگاریش در تولید فضاهای اندام وار با طبیعت آن‌هم با اکولوژی شکننده‌اش، نادیده گرفته می‌شود. براین روال، توسعه‌ای برون‌زا و برگرفته از بن‌نگره نوآوری (مدرنیته) در هم‌سجی جهانی در تولید فضای ایران قوام یافته که فضاهای زیست و فعالیت را دچار نابهنجاری و آشفتگی کارکردی کرده است. این مشکلات نمایانگر پیشی گرفتن رشد بر توسعه و در نتیجه ناترازی‌های بسیار در پاسخگویی به نیازهای جامعه در توسعه‌نیافتگی فضایی در مراکز زیست و فعالیت است.

برای مسئله‌زایی تولید فضای نوواره، برآمده از بن‌نگره جهانی توسعه، باید ویژگی دیگری را در مورد ایران برشمرد. وجود حکومت اقتدارگرایی که با داشتن درآمدهای سرشار نفتی در ستیز و محدودیت رابطه خارجی هست و آنها را برای انباشت سرمایه خود به بازار داخلی به‌ویژه سوداگری

برندگان اندک و بازندگان بسیار در این صحنه‌گردانی سرمایه جهانی، قطبی‌سازی فضایی^{۳۱} و شکاف‌های اجتماعی به‌وجود می‌آید (Hudson, 2015; Reade et al., 2020) و از جمله، اعیان‌سازی^{۳۲} و اسکان ثروتمندان در جدایی‌گزینی شکل می‌گیرد.

هنگامی که فضا را برساختی اجتماعی بدانیم (Ber, 2020) و نظام سرمایه‌داری جهانی نیروی غالب در جنوب جهانی^{۳۳} باشد، تولید فضا از مناسبات سرمایه جهانی پیروی می‌کند. لوفور می‌گوید بقای سرمایه‌داری با تولید فضاست؛ سرمایه‌داری در فضا تولید نمی‌کند بلکه فضا را تولید می‌کند (Lefebvre, 2018). دیوید هاروی (شاید مهمترین نظریه‌پرداز هم‌روزگار جغرافیا) می‌افزاید، جغرافیای سرمایه‌داری در شهر است (Harvey, 2013). بر این اساس شرکت سرمایه در فضاهای نوواره^{۳۴} شهرهای جنوب جهانی و به تبع آن در ایران بهتر درک می‌شود. در این انگاره، کارکرد تاریخی شهرها برای تأمین مصارف جمعی به‌ویژه برای زیرساخت‌های اجتماعی کنار گذاشته شده و به‌طور مشخص، خصوصی‌سازی و کاهش هزینه‌های اجتماعی فراگیر می‌شود. این گونه تولید فضا، پاداجتماعی و ناپایدارساز است.

در تولید فضای نوین سرمایه جهانی به‌دلیل پیروی از سبک بین‌المللی^{۳۵} و قدرت کانون‌های تصمیم‌گیری فراملی در شهرها، ناتوانسازی اجتماعات محلی^{۳۶} و در واقع، شهرنشینی بدون شهروندی و غیرمردم سالارانه رخ می‌دهد (Bookchin, 1992). نهادهای اجتماعی پیشین در روند ذره‌وار شدن^{۳۷} اجتماع، تضعیف می‌شوند و گسست با فرهنگ بومی به‌نوعی خودبیگانگی فضایی^{۳۸} ختم می‌شود (Gregory et al., 2009). باید توجه داشت که سرمایه، هرزه‌پا^{۳۹} است و اگرچه وابستگی اجتماعات را به خود ایجاد می‌کند، ولی هر زمان با یافتن فضاهای دیگر با بازده بالاتر

³⁶ Communities' disempowerment

³⁷ Atomization

³⁸ Spatial alienation

³⁹ Foot-loose

⁴⁰ Non-organic

³¹ Spatial polarization

³² Gentrification

³³ Global South مقصود کشورهای به اصطلاح توسعه نیافته است

³⁴ Modern

³⁵ International style

دگرگون‌سازی تولید فضا برای برنامه‌ریزی فضایی پیشنهاد می‌شود که برآمده از تحلیل بالا برای جبران کاستی‌ها و تغییر در ناپایداری‌های کنونی، شامل استدلال و راهکارهای زیر است:

۱- نخستین اصل اینست که بینش و دانش غالب در برنامه‌ریزی فضایی که بر ساخت قدرت و سبب‌ساز ناپایداری است، کنار گذاشته شود (Zieleniec, 2017). توجه به این‌که دانش ما حقیقتی عینی نیست و بر ساختی است برآمده از گفتمان قدرت حاکم تا بتواند چیرگی (هژمونی) خود را پیش از اقدام به خشونت، با غلبه بر اذهان به دست آورد (Foucault, 2008). از این‌رو، بن‌نگره‌ای بدیل^{۴۴} برای شالوده‌ریزی انگاره توسعه‌ای به‌گونه دیگر باید راهنمای برنامه‌ریزان فضایی باشد (Sarraf, 2019). البته تشخیص و انتخاب این بن‌نگره با ریزنی دیگر دانشمندان بینش‌ور^{۴۵} و ریشه‌نگر در دیگر علوم اجتماعی حاصل می‌شود.

۲- عامل اساسی در شکست هم‌روزگار برای تولید فضای پایدار، ناشی از نادیدن زمینه محیطی، پیشینه فرهنگی و تسلیم به انگاره جهانی است که سبب‌ساز کاربست نوپدیدهای برون‌زا و برهم‌زننده تعادل تاریخی ایران‌زمین بوده است. البته این‌گونه تولید فضا، بخشی از چیرگی فرهنگی قدرت است (Gisinger, 2023). برون‌رفت از این وضعیت به فضا‌سازی بدیل برمبنای انگاره‌ای نوین نیاز دارد که شالوده‌شکن و دگردیسی‌فرارونده‌ای (استعلایی) خواهد بود.

۳- برنامه‌ریزی فضایی باید انگاره توسعه‌ای به‌گونه دیگر را محور قرار دهد؛ هرچند این انگاره از تجارب پایداری جوامع در بافتار جهانی باید بهره‌برد اما بنیاد آن می‌بایست حکمت تاریخی سرزمین ایران باشد. این حکمت که ماندگاری هزاران ساله‌اش گواه پایداری زمینه‌گرای آنست با عنوان “ایران‌شهری” به وسیله پژوهشگران ایران‌گرا (با پیشگامی روانشاد جواد طباطبایی) مطرح شده و اینک بایسته است تجلی آن در تولید و توسعه فضایی در بازآوری

در املاک و مستغلات شهری محدود می‌کند (Brenner, et al., 2017) و از این‌رو، رانت‌جویی فضایی در مقیاس گسترده به تولید فضاهای شبه‌نوواره^{۴۱} انجامیده است. در این مورد، پیامدهای فضایی همانند تولید فضاهای برون‌زای جنوب جهانی است و فضاهای غریب‌واره‌ای در گسست با هویت فرهنگی به‌وجود آمده است (Beheshti, et al., 2021). نبود جامعه مدنی کنشگر و ضعف مشارکت‌طلبی و نقدپذیری قدرت، همچنین عادت‌واره برنامه‌ریزان فضایی در سرسپردگی به قدرت، امکان تصحیح و توقف این روند ناپایداری‌ساز ایران را نداده است.

سخن کوتاه، مسئله‌مندی تولید و توسعه فضایی ایران در سطوح عام و خاص را چنین می‌توان صورتبندی کرد: پذیرشی فراگیر برای همسویی با جهانی‌شدن سرمایه در انگاره توسعه شهری^{۴۲} وجود دارد که در عمل به‌کالایی شدن^{۴۳} فضا و بسترگشایی برای انباشت سرمایه با رانت-جویی فضایی ختم شده است (Polanyi, 2017). در همین روند، تزریق درآمدهای نفتی در توسعه شهری با دست بالای حکومت، سبب پیشی گرفتن رشد بر توسعه فضایی شده که همراه با نادیدن ابعاد اجتماعی-اکولوژیک و نبود آمیزگری اندام وار فضای نوپدید با فضای موجود، آنچه نبود آمیزگری “جدید در قدیم” به بیان زنده‌یاد جواد طباطبایی بوده (Tabatabai, 2016)، مسئله‌ساز ناپایداری ایران شده است.

۷. رهیافت برنامه‌ریزی فضایی دگرگون‌ساز

مسئله‌مندی تولید فضا در ایران آن‌گونه که تبیین شد، به-چاره‌جویی با دستورکاری شالوده‌شکن و ساختارزدا نیاز دارد. برنامه‌ریزی در چارچوب کنونی مدیریت فضایی (به-طور مشخص فضای شهری)، نتیجه‌اش همان است که تاکنون شده است؛ یعنی ناپایداری. نمی‌توان تنها به رفع نارسایی‌ها و مشکلات موجود پرداخت و سازوکار مسئله‌زا را به‌حال خود رها کرد. از این‌رو، در اینجا رهیافتی برای

⁴⁴ Alternative paradigm

⁴⁵ Visionary

⁴¹ Pseudo-modernized

⁴² The urban development pattern

⁴³ Commodification

سازماندهی جمعی در محدوده‌ای جغرافیایی) شود و به شکل گیری اجتماعات محلی به عنوان تجلی این نهادسازی کمک نمود.

۶- از آنجا که دگرگون سازی راستین و ماندگار باید در بدنه اجتماعی ساری و جاری شود و در واقع درون‌زا و بوم‌مدار باشد، واحد آغازین، اجتماع محلی در شهر است (Roseland et al., 2023). از سویی شهر محیط پذیرش نوآوری و تغییر است و از سوی دیگر، اجتماع محلی به سبب احساس سرنوشت مشترک و همدلی، برای این دگرگونی، همراه و پشتیبان است (Marsden, 2008). اجتماعات محلی در فرآیند فضای قطبی شده، به حاشیه رانده شده‌اند و از این‌رو خواستار مشارکت در این دگرگونی و نفی اقتدارگرایی هستند.

۷- در برنامه‌ریزی فضایی لازم است به شبکه‌سازی در اجتماعات محلی و شکستن فضاهای بزرگ مقیاس مانند کلانشهر و منطقه شهری به قلمروی خوشه‌هایی از اجتماعات اندیشید که می‌توانند در ساختاری فراکتال^{۵۱} (تشابه و تکرار ساختار در زیرمقیاس‌ها) و سازماندهی فدراسیونی در تعامل با یکدیگر همکاری و رفع تضاد منافع کنند. در اینجا نیز به حکمروایی شایسته برای تنظیم روابط آنها در سلسله مراتبی از سطوح مختلف نیاز است (Sarrafı, 2017 & Nejati).

۸- نباید در تکیه بر اجتماعات محلی دچار نگاه احساسی (رومانتیک) شد و کاستی‌های ظرفیت، دانش و انگیزه کنش‌گری را در آنها نادیده گرفت. در نتیجه، یادگیری اجتماعی^{۵۲} در فرآیند دستیابی به دگرگون‌سازی برای برنامه‌ریزان فضایی بسیار اهمیت دارد. یادگیری اجتماعی، فرآیند یادگیری جمعی با مشاهده دیگران، تقلید رفتارها و کسب دانش در زمینه‌ای اجتماعی با اتکا به خرد جمعی است. در این فرآیند، اجتماع محلی به خودآگاهی انتقادی^{۵۳} و دانش‌رهایی‌بخش از مسئله‌زایی‌های پیرامون و نیز، توافق

سنت‌های فرهنگی در تعامل با نوآوری و سازگار با زیست-بوم ایران به وسیله برنامه‌ریزان فضایی تبیین و به کار گرفته شود (Tabatabai, 2020). این مهمترین چالش حرفه در راستای پایداری است که می‌تواند با طرح منشور توسعه فضایی^{۴۶} ایران‌شهری (همچون سرمشق و قراردادی اجتماعی-فضایی) شروع شود. در این منشور نه به باستان-گرایی و باور جانبدارانه ضد دیگر فرهنگ‌ها پرداخته می‌شود و نه به تقدیس سنت‌ها بدون پالایش و سازگاری با واقعیت-های زمانه فروکاسته می‌شود. برگرفته از پژوهشگران اندیشه ایران‌شهری، این تلاش حرفه‌مند باید به فضا سازی برای گسترش خودآگاهی ملی، استواری وحدت سرزمینی با نگاهداشت کثرت قومی، برانگیختگی کنشگری مدنی، قابلیت‌افزایی اجتماعی و برکشیدن اخلاق محیط‌زیستی یاری رساند (Akhundi, et al., 2021; Vakili, 2023)؛ پایداری در خوانشی ساده، مهربانی با یکدیگر و با طبیعت برای همیشه است.

۴- این چنین تولید فضایی برای تحقق به بسیج منابع^{۴۷} نوین نیاز دارد که با راه‌اندازی فرآیند حکمروایی شایسته، مشارکت اثربخش و دربرگیرنده همگان به دست می‌آید. از اصول حکمروایی شایسته، تصمیم‌گیری مردم سالارانه، قانونمند، شفاف و پاسخگو است و این به نوبه خود موجب هم‌افزایی^{۴۸} و هم‌سویی ظرفیت‌های اجتماعات می‌شود (Sarrafı, 2013). همچنین حکمروایی شایسته در راستای نهادسازی برای جامعه مدنی کنشگر راهگشاست.

۵- برای حکمروایی شایسته، به رسمیت شناختن حق به شهر^{۴۹} کلید است که به معنایی فراتر از دسترسی منصفانه به خدمات و فرصت‌های برابر بوده و شامل شکسته شدن انحصار تولید فضا به وسیله قدرت حاکم و امکان تولید فضا بنا بر انتخاب‌های اجتماع است (Harvey, 2019)؛ به-سخنی، راه‌اندازی فرآیند ساختن فضایی که خود سازنده اجتماع است و رسیدن به عدالت فضایی. در این راه باید نهادسازی فضایی^{۵۰} (ایجاد و تقویت قواعد، هنجارها و

⁵⁰ Spatial institution building

⁵¹ Fractal

⁵² Social Learning

⁵³ Conscientization

⁴⁶ Charter of spatial development

⁴⁷ Resource mobilization

⁴⁸ Synergy

⁴⁹ Right to the city

برای اقدام جمعی دست می‌یابد. این همان آرمان قدرتمندسازی^{۵۴} برآمده از مشارکت برای توسعه است. بایسته برنامه‌ریزی در این راستا، کمک به فضا سازی گفت و گو و تعامل اجتماعی است تا با عقلانیت ارتباطی در حوزه همگانی، تصمیم‌گیری مردم سالارانه برای توسعه فضایی شود (هابرماس، ۱۳۹۹؛ Friedmann, 1992; Freire, 1970).

۹- در تولید فضای نوین، بر ایجاد بیشینه فضای همگانی^{۵۵} (گره‌گاه‌های همکنش اجتماعی) برای نهادسازی فضایی و مکان‌سازی جمع‌خواه^{۵۶} تأکید می‌شود. کاستی این فضاها در نبود زیست مدنی اجتماعات تأثیرگذار است. فضاها همگانی برای ایجاد محیط شاد و سرزنده و در نتیجه ایجاد تعلق مکانی، خاطره جمعی و گفت و گوی اجتماعی مهم است (Dolley et al., 2025).

۱۰- با توجه به روند کاهش منابع زیستی و برای جلوگیری از ستیزه‌جویی‌های مالکیت منابع کمیاب، افزایش سهم منابع مشترک همگانی^{۵۷} در زیستگاه‌ها برای پایداری بسیار مهم است. این اشتراک منابع همراه با نهادسازی مدیریتی در اجتماعات محلی مرتبط، از بهره‌کشی خودخواهانه در رقابت حذفی (بازی جمع صفر^{۵۸}) بین اعضای اجتماع و تهی‌سازی فراتر از نرخ بازتولید منابع، جلوگیری می‌نماید (Ostrom, 1990; Borch & Kornberger, 2015).

با شرحی که گفته شد جان‌مایه این رهیافت و راهکارهای دگرگون‌ساز برای برنامه‌ریزان فضایی (شامل برنامه‌ریزان شهری، روستایی و منطقه‌ای) را این چنین می‌توان فشرده مطرح کرد:

زُدایش تولید و توسعه فضایی ناپایدار کنونی ایران در گرو تولید فضا بر بنیان انگاره توسعه‌ای به گونه دیگر است که آمیزه‌ای از سنت‌های روزآمد شده ایران شهری (حکمت و تجربه زیسته ماندگاری تمدن ایران) با علم و تجارب پایداری جهانی است و بر مبنای مشارکت دربرگیرنده

همگان در واحدهای اجتماعات محلی است. در این فرآیند، بنا بر ارزش‌های پایداری اجتماعی و اکولوژیک در شرایط بحران و کاهش منابع زیستی، نهادسازی فضایی می‌شود تا برای پذیرش و استمرار دگرگونی‌ها، اجتماعات محلی همراهی و عاملیت داشته باشند. مهم اینست که برنامه‌ریزان فضایی همچون کارگزاران دگرگونی^{۵۹}، فضای همگانی برانگیزاننده همکنش اجتماعی و همبستگی جمعی را مکان‌سازی نمایند و در سازماندهی‌های سطوح مختلف فضایی، منطق اجتماعی-اکولوژیک را بر منطق اقتصادی-مهندسی اولویت دهند.

۸. نتیجه‌گیری

کارگزاری آفرینش فضای پایدارساز

اگر افلاطون گفته است "شهر همانست که شهروندانش هستند"^{۶۰} امروزه می‌توان در رابطه‌ای دیالکتیکی گفت شهروندان همان هستند که شهرشان هست؛ این به معنای اثر متقابل فضا بر باشندگان فضا است. فضایی که دیگر نباید تنها در عینیت/ ابژه و واکنشی بودن نگریسته شود و از ذهنیت/ سوژه و کنشی بودن آن ناآگاه بود. بسیار گفته شده که انسان فضا را می‌سازد و فضا نیز انسان را می‌سازد؛ برنامه‌ریزان فضایی این چنین اهمیتی با تولید و توسعه فضایی برای دستیابی به زندگی خوب دارند.

ایران در بزرگ‌ترین تاریخی ناپایداری تمدنی است و برای گذر از این وضعیت نگران‌کننده به رهیافتی برای دگرگونی بزرگ نیاز دارد. هانری لوفور گفته است اگر انقلابی (دگرگونی بزرگ) فضای متفاوت و ویژه خود را تولید نکند، سرنوشتش شکست است. با همین رهنمود، برنامه‌ریزان فضایی در آفرینش فضای بدیلی برآمده از انگاره توسعه‌ای به گونه دیگر، رسالتی اساسی برای دستیابی به پایداری دارند؛ برای این رسالت، حرفه باید از دانش و کنش تاکنون خود که بر ساخته قدرت و ناپایدارساز بوده کنار بکشد و به کنشگری

⁵⁸ Zero-sum game

⁵⁹ Agent of change

⁶⁰ Plato: "The city is what it is because our citizens are what they are."

⁵⁴ Empowerment

⁵⁵ Public space

⁵⁶ Sociopetal place-making

⁵⁷ Commons

(کاربستی هنجاری^{۶۴}) بپردازد. کمک به راه اندازی حکمروایی شایسته برای جلوگیری از تولید فضا برای انباشت سرمایه و تحکیم قدرت غیرمردم سالار، وظیفه‌ای مهم در این راه است.

رسالت چالش برانگیز و دشواری برای برنامه ریزان فضایی در محیط اقتدارگرا و قیّم‌مآب است؛ اما راه آسانی برای رسیدن به پایداری وجود ندارد. این گفت‌آورد از فیلسوف چین کهن امیدبخش است: ”حتی طولانی‌ترین سفرها، با نخستین گام شروع می‌شود.“^{۶۵}

References

- Akhundi, A., et al. (2021). Essays on Iran. Tehran: Rozaneh. [in Persian].
- Alden, S. (2020). Space (H. Haji-Mirzaei, Trans.). Published on the website Space and Dialectic [in Persian].
- Alvesson, Mats & Jorgen Sandberg (2013) “Problematization as a Methodology for Generating Research Questions” (Ch.5) in: Constructing Research Questions: Doing Interesting Research. Sage Publications. pp. 47-70
- Al-e-Yasin, A. (2016). Iran and Global Development Indicators. Tehran: Samar Publishing. [in Persian].
- Al-e-Yasin, A. (2020). On the Causation of Iran’s Underdevelopment. Tehran: Pezhvak-e Keyvan. [in Persian].
- Azadi, Pooya et al. (2020) Migration and Brain Drain from Iran. Stanford Iran 2040 Project, Stanford University.
- Bacchi, Carol (2012) “Why study problematizations? Making politics visible” in: Open Journal of Political Science, V.2, N.1 pp. 1-8
- Bacchi, Carol (2015) “The Turn to Problematization: Political Implications of Contrasting Interpretive and Poststructural Adaptations” in: Journal of Political Science, N.5 pp. 1-12
- Beheshti, S. M., et al. (2021). Where is Iran? Who is Iranian? Tehran: Rozaneh Publishing. [in Persian].

شجاعانه، نوآورانه و بینش‌ورانه‌ای در همراه‌سازی و نیز قدرتمندسازی اجتماعات محلی برای هستی‌پذیری این دگرگونی بزرگ روی آورد.

حرفه برنامه‌ریزی فضایی در هر مقیاسی، از محله، روستا و شهر تا منطقه و کشور، دیگر ساماندهی مشکلات با رهیافتی واکنشی^{۶۱} و برآمده از ”آنچه هست“ (کاربستی اثباتی^{۶۲}) نمی‌بایست باشد، بلکه ضمن بازشناخت مسئله‌مندی ناپایداری در ایران، با رهیافتی پیش‌نگرانه^{۶۳} با کارگزاری یادگیری اجتماعی، باید به ایجاد فضای ”آنچه باید باشد“

- Ber, V. (2020). Social Constructivism (A. Salehi, Trans.). Tehran: Ney Publishing. [in Persian].
- Bishop, Ryan & John Phillips (2013) “The Urban Problematic” in: Theory, Culture & Society. Vol. 30, pp. 221-241
- Bookchin, Murray (1992) Urbanization without Cities. New York: Black Rose Books.
- Borch, Christian & Kornberger, Martin (eds.) (2015) Urban Commons: Rethinking the City. New York: Routledge.
- Brenner, N., et al. (2017). Cities for People, Not for Speculation: Critical Urban Theory and the Right to the City (M. Abdollahzadeh, Trans.). Tehran: Office for Cultural Research. [in Persian].
- Castells, Manuel (1996) Rise of the Network Society. Cambridge: Blackwell Publishers.
- CEIC (2017) Iran IR: Government Effectiveness: Estimate. New York: CEIC. Site Accessed March 2025.
- Center for Research on Development and Futures (2019). Integration of National Land-use Planning Studies. Tehran: Plan & Budget Organization. [in Persian].
- Center for Social Affairs of Water and Energy Resources (2020). National Floods Report — Summary of Findings, Lessons Learned and Recommendations. Tehran: Ministry of Energy. [in Persian].
- Central Bank of the Islamic Republic of Iran. (2022). Economic Report and Balance Sheet

⁶⁴ Normative

⁶⁵ Chinese philosopher Laozi: “A journey of a thousand miles begins with a single step.”

⁶¹ Reactive

⁶² Positive

⁶³ Proactive

2021. Tehran: Central Bank of IR Iran [in Persian].
- Chatterjee, S. & R. Davison (2021) "The need for compelling problematization in research: The prevalence of the gap-spotting approach and its limitations" in: *Information Systems Journal* V.31, N.2 pp. 227-230
 - Committee on Spatial Development (1999) *European Spatial Development Perspective (ESDP)*.
 - Dalton, Linda (2001) *Weaving the Fabric of Planning as Education*. in: *Journal of Planning Education and Research*, V. 20, N. 4
 - Danielzyk, Rainer & Angelika Munter (2018) *Spatial Planning*. Academy for Territorial Development in the Leibniz Association. Site Accessed: December .
 - Deputy for Infrastructure Research & Production Affairs (2017). *Iran's Position in the Environmental Performance Index (EPI) and comparison with top-ranked countries*. Tehran: Research Center of the Islamic Consultative Assembly. [in Persian].
 - Dolley, Joanne et al. (2025) *Public Spaces and Sustainable Development Goals- Inclusion, Safety, Culture and Nature*. Estonia: Edward Elgar Publishing.
 - EcoIran (2024). *Parliament Research Center report shows: more than 25 million people below the poverty line*. EcoIran (accessed April 2025). [in Persian].
 - EcoIran (2025). *Where did Iran's misery index reach in Winter 1403?* EcoIran (accessed April 2025). [in Persian].
 - Fairbanks, Robert (2003) *A Theoretical Primer on Space*. University of Windsor. Site Accessed December 2024
 - Fazeli, M. (2021). *Iran on the Edge of the Knife: Political Sociology and Public Policy Essays*. Tehran: Rozaneh. [in Persian].
 - Foucault, Michel, 1926-1984. (2008). *The history of sexuality*. London: Penguin.
 - Freire, Paulo (1970) *Pedagogy of the oppressed*. Translated by Myra Bergman Ramos. New York: Continuum International Publishing Group.
 - Friedmann, John (1992) *Empowerment; The Politics of Alternative Development*. Cambridge: Blackwell.
 - Friedmann, John (2002) *Life Space and Economic Space- Essays in Third World Planning*. New Jersey: Transaction Publishers.
 - Ganji, M. (2022). *Squatting (Informal Settlements) in Iran — Approaches, Policies and Actions*. Tehran: Research Center of the Islamic Consultative Assembly. [in Persian].
 - Gisinger, Emma (2023) *Counter-hegemonic appropriations of space: Urban squats as counter-spaces*. Wien: Technical University of Wien.
 - Global Footprint Network (2025) *Country Overshoot Days 2025*. Site Accessed January 2025
 - Gregory, Derek et al. (2009) *Dictionary of Human Geography*. 5th Edition. Hoboken: Wiley-Blackwell.
 - Habermas, J. (2020). *The Theory of Communicative Action* (K. Pouladi, Trans.). Tehran: Markaz Publishing. [in Persian].
 - Harvey, D. (2013). *The Urbanization of Capital: The Second Cycle of Capital in the Production of the Built Environment* (A. Aghoumi-Moghadam, Trans.). Tehran: Akhtaran. [in Persian].
 - Harvey, D. (2019). *The Enigma of Capital and the Crises of Capitalism* (M. Amini, Trans.). Tehran: Kalagh. [in Persian].
 - Harvey, David (2019) *Rebel Cities: From the Right to the City to the Urban Revolution*. New York: Verso Books.
 - Harvey, D. (2020). *Spaces of Hope* (A. Jabbari, Trans.). Tehran: Afkar Publications. [in Persian].
 - Hudson, R. (2015). *Uneven Development, Socio-Spatial Polarization and Political Responses*. in: Lang, T. et al. (eds) *Understanding Geographies of Polarization and Peripheralization*. New Geographies of Europe. London: Palgrave Macmillan
 - IQAir (2024) *World's most polluted countries & regions*. Switzerland: IQAir. Site Accessed March 2025.
 - Jamaran News (2024). *New report of the Parliament Research Center: more than one-third of citizens are below the poverty line*. Jamaran (accessed April 2025). [in Persian].
 - Kavyani, Z. (2023). *Poverty Status and Characteristics of the Poor in the Last Decade*. Tehran: Research Center of the Islamic Consultative Assembly. [in Persian].
 - Kelly, M. G. E. (2018) "Problematizing the problematic" in: Angelaki, V.23, N.2 pp. 155–169
 - Keshavarz, Alireza & Zakariya Farajzadeh (2025) *Exploring the impacts of climate*

- change on ecological footprint in Iran: A dynamic input-output analysis. in: Environmental Development. V. 55, N.2
- Koopman, Colin (2016) "Critical Problematization in Foucault and Deleuze: The Force of Critique without Judgment" in: Nicolae Morar et al. (eds.), Between Deleuze and Foucault. Edinburgh: Edinburgh University Press.
 - Lefebvre, H. (2018). The Production of Space (M. Abdollahzadeh, Trans.). Tehran: Tehran Urban Studies & Planning Center. [in Persian].
 - Lefebvre, H. (2020). Spatial Policy, Everyday Life and the Right to the City (N. Jahanzad, Trans.). Tehran: Hamshahri. [in Persian].
 - Legatum (2023) Legatum Prosperity Index 2023. Dubai: Legatum.
 - Marsden, Terry (2008) Sustainable Communities: New Spaces for Planning, Participation and Engagement. New York: Elsevier Science.
 - Massey, Doreen (2005) For Space. London: Sage
 - Mercer (2023) Quality of Living City Ranking 2023. New York: Mercer.
 - Mesgaran, Mohsen & Pooya Azadi (2018) A National Adaptation Plan for Water Scarcity in Iran. Stanford Iran 2040 Project, Stanford University .
 - Nambeo (2023) Quality of Life in Tehran. Serbia: Nambeo. Site Accessed March 2025.
 - National Geographic Society. Site Accessed March 2025.
 - National Geographic (2024) Encyclopedic Entry – The Silk Road. Washington, D.C.:
 - National Productivity Organization of Iran (2023). Iran Productivity Profile 2023. Tehran: NPO of Iran. [in Persian].
 - Nouri Esfandiari, A. (2024). Civilizational Water Crisis of Iran and Imperatives. Tehran: Tadbir Ab Think Tank. [in Persian].
 - Observatory of Development (2023). Worldwide Governance Index — Iran's position. Pouyesh-e Fekri-e Tose'eh website (accessed March 2024). [in Persian].
 - Office of Infrastructure Studies (2022). Investigation of the Dust Storm Event of Farvardin 1401 in Iran. Tehran: Research Center of the Islamic Consultative Assembly. [in Persian].
 - Office of National Planning Projects, Ministry of Culture and Islamic Guidance (2015). Measuring the Country's Social Capital — National Report. Tehran: National Social Monitoring Center, Ministry of Interior. [in Persian].
 - Office of Social Studies (2022). Poverty Monitoring in 2021. Tehran: Ministry of Cooperatives, Labour, and Social Welfare. [in Persian].
 - Ostrom, Elinor (1990) Governing the Commons: The Evolution of Institutions for Collective Action. Cambridge: Cambridge University Press.
 - Polanyi, K. (2017). The Great Transformation: The Political and Economic Origins of Our Time (M. Malju, Trans.). Tehran: Shiraze. [in Persian].
 - Pouyesh Fekri-e Tose'eh (2023). Development Book — Second Report 1402. Tehran: Ketab-Sharq Publishing. [in Persian].
 - Reade, C. & Lee, H-J. (2020). Geopolitics, Social Polarization, and the Bridging Role of Cosmopolitan Leaders. in: M.E. Mendenhall, M. Zilinskaite, G.K. Stahl, & R. Clapp-Smith (eds.), Responsible Global Leadership: Dilemmas, Paradoxes, and Opportunities. London: Routledge. pp. 29-44
 - Research Institute of Natural Disasters (2024). Report of Accidents and Disasters 2023. Tehran: Research Institute of Natural Disasters. [in Persian].
 - Ripple, William & 15346 Scientist from 184 Countries (2017) World Scientists' Warning to Humanity: A Second Notice. in: BioScience, V. 67, N. 12 pp. 1026-1028
 - Roseland, Mark et al. (2023) Towards Sustainable Communities. Gabriola Island: New Society Publishers.
 - Saemian, Peyman et al. (2022) How much water did Iran lose over the last two decades? in: Journal of Hydrology: Regional Studies, V. 41, pp. 1-18
 - Sarrafi, M. (2013). Development as Good Governance. In Foundations of Sustainable Development in Iran. Tehran: Nashr-Elm. [in Persian].
 - Sarrafi, M. (2018). Essays on Planning and Decentralization for Iran's Development. In Baird & others. Tehran: Agah Publishing. [in Persian].
 - Sarrafi, M. (2019). Re-examination of an Alternative Type of Development for Iran's

- Sustainability. Planning and Spatial Order, 23, 17–29. [in Persian].
- Sarrafi, M. & Nejati, N. (2017). Multi-level governance... Identity of the City, 31, 31–42. [in Persian].
 - Sarrafi, M. & Saleh Roshani, S. (2020). Framework to explain instability of land development... Proceedings of the 9th Conference. [in Persian].
 - Shahid Beheshti University (2015). National Report on the State of Iran's Environment 2004–2013. Tehran: Department of Environment. [in Persian].
 - Smith, N. (2021). Uneven Development: Nature, Capital, and the Production of Space (N. Afshari, Trans.). Tehran: Hamshahri. [in Persian].
 - Soja, Edward (1980) The Socio-Spatial Dialectic. in: Annals of the Association of American Geographers. V.70, N.2 pp. 207–225
 - Strategic Vice-Presidential Office (2024). Food Security Governance... Tehran: Presidency. [in Persian].
 - Tabatabai, J. (2016). Reflections on Iran: Theory of Decline (Vol. 1). Tehran: Minuye Kherad. [in Persian].
 - Tabatabai, J. (2020). Nation, State and Rule of Law. Tehran: Minuye Kherad. [in Persian].
 - Thrift, Nigel (2008) Space: The Fundamental Stuff of Human Geography. in: Key Concepts in Geography. London: Sage.
 - Tonkiss, F. (2015). Space, City and Social Theory (H. Parsi-pour, Trans.). Tehran: University of Tehran Press. [in Persian].
 - Torkmeh, A. (2017). Introduction to Henri Lefebvre's The Production of Space. Tehran: Tisa Publishing. [in Persian].
 - University of Oxford (2020) World Happiness Report- Chapter 3. Oxford: WHR 2020 site.
 - Vakili, S. (2023). Iranian City-making Policy. Tehran: Khoshbin Publishing. [in Persian].
 - Wackernagel, Mathis & William Rees (1996) Our Ecological Footprint: Reducing Human Impact on the Earth. Gabriola Island: New Society Publishers.
 - Welfare Deputy (2021). Welfare Map of 100 Cities of Iran. Tehran: Ministry of Cooperatives, Labour, and Social Welfare. [in Persian].
 - World Bank (2024) Iran Economic Monitor 2020–2022. Washington, D.C.: International Bank for Reconstruction and Development.
 - Yiftachel, Oren (2001) Introduction: Outlining the Power of Planning. in: Oren Yiftachel et al. (eds.) The Power of Planning- Spaces of Control and Transformation. London: Kluwer Academic Publisher .
 - York University Ecological Footprint Initiative (2021) National Ecological Footprint and Biocapacity Accounts. Produced for the Footprint Data Foundation & Global Footprint Network. Oakland: Global Footprint Network Site. Accessed December 2024.
 - Zieleniec, A. (2017). Space and Social Theory (A. Torkmeh, Trans.). Tehran: Elmi-va-Farhangi Publishing. [in Persian].

نحوه ارجاع به مقاله:

صرافى، مظفر (۱۴۰۴) رهیافت برنامه ریزی فضایی دگرگون ساز برای پایداری ایران، مطالعات شهری، ۱۴ (۵۶)، ۳–۱۸.

Doi:10.22034/urbs.2025.143620.5160

Copyrights:

Copyright for this article is retained by the author(s), with publication rights granted to Motaleate Shahri. This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0>), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited

